

KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD

A REFORMÁTUS NEOKONFESSZIONALIZÁCIÓ (1864–1887)

BEVEZETÉS, MÓDSZERTAN

A dualista időszak református „sajtókapitalizmusának” öntudatvitái leginkább jelzőszerű képződmények körül zajlottak. Az alábbi fogalmak különböző olvasatokban forogtak közszájon. „Evangéliumi”: a) a Biblia magyarázata Luther vagy Kálvin tanításai szerint; b) a Hegyi beszéd alapján megvalósítandó humanista moralizmus; c) a „keresztről szóló beszéd” hirdetése alapján megtérés-újjászületés és az ezt szükségyszerűen követő megszentelődés. „Ortodox”: a) hit a feltámadás és a csodák lehetőségében a megváltás ereje és fensége érdekében; b) avított konzervatív dogmatizmus és konfesszionalizmus, mint ilyen lényegében rejtett katolicizmus; c) olyan irányzat híve, amely tudományos-hitbeli ütközés esetén a Bibliának és nem a tudománynak adja meg a kritika jogát. „Puritán”: a) egyszerű, dísztelen szertartásokra törekvő egyház; b) a külsőségekben, életmódban nem hivalkodó ember; c) tiszta családi életű, egyfeleségű férfi. „Pietista”: a) kegyes, hívő életet élő; b) túlzó, rajongó, szószátyár, világtól elforduló kegyeskedő. „Liberális”: a) a teológiai liberalizmus híve; b) a politikai liberalizmus híve; c) a *Korinthusi I. levél* 10. rész 23. verse, a *II. levél* 3. rész 17. verse, illetve *Jakab apostol levele* 1. rész 25. verse alapján vallott bibliai szabadság híve.

Jelen tanulmány beilleszti a néhány korábbi között hiányzó láncszemeket.¹ Megszületése abból a felismerésből nőtt ki, hogy Eröss Lajos (1857–1911) újjászületésügyben és hitvallásügyben tett megnyilvánulásai fogaskerékszerűen illeszkednek egymásba, illetve egészítik ki egymást.² A lelki újjászületés-vita volt a kor egyik

¹ KOVÁCS Kálmán Árpád: A belmisszió mint térátlépés In: *Térátlépések*. Szerk. GÉCZI János – ANDRÁS Ferenc. Veszprém, Pannon Egyetem MFTK Antropológia és Etika Tanszék, 2015. 223–238. – Uő: A szabadság és üdvbizonyosság toposzai Baltazár Dezső 1921. november 8-i hódmezővásárhelyi beszédeiben. In: *A hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság Évkönyve 2017*. Szerk. PRESZTÓCZKI Zoltán. Hódmezővásárhely, k. n. [Szeremlei Társaság], 2018. 85–102. – Uő: Az erdélyi belmisszió oktatásügyi és társadalomszervezési kihívásai 1895–1907. In: *A reformáció öröksége. Egyháztörténeti tanulmányok*. Szerk. KOLUMBÁN Vilmos József. Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2018. 586–603. – Uő: A 19. századi református újjászületés-viták eszmetörténeti háttere. In: *VERITAS Évkönyv 2019*. Szerk. FARKAS Judit Antónia et al. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár – Magyar Napló, 2020. 9–25. (A továbbiakban: KOVÁCS K., 2020a.)

² PETRÓCZINÉ PETROV Anita: A hitvallások szerepe Eröss Lajos dogmatikájában. In: *Világnézetek kihívásai és a protestáns teológia*. Szerk. KOVÁCS Ábrahám. Budapest–Nagyvárad, L’Harmattan,

legsajátosabb tükre, amely hosszú távú meghatározójává is vált a református egyház-közéletnek. Ezt már annak nyomán is kénytelenek vagyunk így látni, mert ennek az országos lefedettséggel folyó vitának már korábban is 16 (!) szereplőjét tudtam azonosítani.³ Azokra a kérdésekre, hogy „Ez a debatt miért éppen 1891–1897 között, miért éppen a *Debreczeni Protestáns Lap* hasábjain dühöngött legnagyobb erővel, és milyen társadalmi-politikai meghatározók hogyan determinálták a közbeavatkozók oldalváltását?”, már adtam egyfajta választ.⁴ Ha azonban az ott is megjelölt „revivalizmus contra ortodoxia” problémát összekötjük „a református felekezeti hitvallásosság újjáéledése” vagy a „református közélet liberalizálódás utáni újrafelekezetedesése” koncepcióival, még inkább kidomborodik előttünk a vita országos súlya és jelentősége.

AZ ÚJRAFELEKEZETESÉSI VITÁNAK A LIBERÁLIS–ORTODOX VITÁBA NYÚLÓ GYÖKEREI

Tony Lane (1944–2016) szerint a 19. századi teológiai liberalizmus lényege, hogy a nem haragos Isten a nem bűnös emberiséget a krisztusi, megváltó szenvedés nélkül, a folyamatos fejlődés és javítás útján az evangéliumi szellem jézusi ideálképével vezeti a nem túlvilági mennyországba.⁵ A liberálisok tudatosan nem alkottak konfessziót. A keresztyén vallás iránt általában annak immanens jellege szerint tanúsítottak érdeklődést. Bár az általuk vallottak „hitbeli” tételek voltak, nem kerültek rendszerezett bemutatásra. Az alapkérdésekben közöttük uralkodó konszenzus – például Jézus istenségének, halálának és feltámadásának tagadása – egyfajta „negatív” hitvallásnak, dogmának tekinthető. Nemcsak az lehet ugyanis dogma, amit pozitív előjellel fogalmazunk meg, hanem aminek a létét markánsan tagadjuk. Bár a magyarországi teológiai liberálisok elvetették azt, hogy tételekben rendezzék teológiai hitlátásukat, ezeknek mégis megvannak a nyomai publikációikban. Peremartoni Nagy Gusztáv (1844–1900) sárospataki teológiai tanár szabadgondolkodóként már látott lehetőséget a tételek megfogalmazására, de végül azokat ő sem vetette papírra. Az egyházban markánsan jelen lévő liberalizmusnak tehát úgy voltak meg saját „kétség-

2016. 213–228. – Kovács, Kálmán Árpád: Debates on Spiritual Rebirth in the Pages of the *Debreczeni Protestáns Lap* (Debrecen Protestant Journal) (1891–1897). In: *Revival, Social Reform and Spiritual Renewal in Central and Eastern Europe*. Szerk. Kovács, Ábrahám. Oradea-Nagyvárad, Partium Christian University, 2021. 15, 18, 20, 23–24. (A továbbiakban: Kovács K, 2021.)

³ Kovács K, 2021. 24–25.

⁴ Mint látni fogjuk, a közelmúlt kutatásai újabb hozzászólók személyére is fényt derítettek.

⁵ Lane, Tony: *A keresztyén gondolkodás rövid története*. Budapest, Harmat-Kálvin, 2001. 195.

telen” előfeltételezései, premisszái, azaz „hittételei”, hogy azok valójában gyökerelesen különböztek az elfogadott egyházi tanításoktól.⁶

A tradicionálisan elfogadott egyházi tanításokhoz ragaszkodókat a liberális teológiai tábor ellenfeleinek tekintette, és igyekezett „konfesszionalista”-ként megbélyegezni őket. A tudati váltást ebből a szempontból az jelentette, amikor a teológiai illiberálisok egy csoportja ezt a szitokszóként használt jelzőt már büszkén magára vállalta; harcot kezdett az egyházat átjáró „filozófiai méreg” ellen, a másik oldal gondolkodásából bátran kiemelte a bibliakritikus nézeteket, és ezt az egész gondolkodásmódot racionalizmusként kezdte kárhozható. A magyar tendenciák a német példához igazodtak. Ott az *Evangelische Kirchenzeitung* már az 1820-as években zászlajára tűzte a racionalizmus elleni harcot, hogy azután a küzdelem a Julius August Ludwig Wegscheider (1771–1849) és Heinrich Friedrich Wilhelm Gesenius (1786–1842) hallei professzorok eltávolítására való törekvés formájában nyílttá váljon.⁷

Magyarországon az 1840-es évekre a vallási és egyházi élet terén a némethez hasonló viszonyok uralkodtak el. Kialakult egyfelől a felületes tudomány által valóltalanokká tett félműveltek serege, akik a „felvilágosult” emberre nézve feleslegesnek, sőt méltatlannak tartották a vallás kérdéseivel való foglalkozást; másfelől a közönyösekké, akik hol ezért, hol meg amazért értek rá érdeklődni iránta. A felekezetek közötti, sőt az egy felekezeten belüli teológiai megosztottság is sokak elől rejtette el az igazságot. A modern filozófiai és természettudományos diszciplínák által felkelített kételyek mellett sokan úgy érezték, a konfessziók olyan tantételek elhívését követelik meg tőlük, melyek a modern világnézettel is szöges ellentétben állnak. Mivel pedig ezen tantételekhez semmiféle modern műveltségéből származtatott képzetet nem tudtak kötni, emiatt magában a vallásban ingott meg a hitük.⁸ A sajtópolémia formájában lefolytatott, kölcsönösen terjesztett stigmatizálás gyökerei is visszavezethetőek erre az időszakra,⁹ de az osztrák önkény vagy neoabszolútizmus időszaka a magyar protestáns egyházi élet fejlődésében érezhető törést okozott. Ennek megfelelően az 1840-es évek vitáinak fonalát 1857-ben, de bizonyos tekintetben csak 1867-ben lehetett újra fölvenni.¹⁰ A református egyházi közélet ezután bekövetkező újrafé-

⁶ KOVÁCS Ábrahám: *Hitvédelem és egyháziasság. A debreceni új ortodoxia vitája a liberális teológiával* (Vallástudománytudományi Könyvtár IV.). Budapest, Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan, 2010. 144.

⁷ SZLÁVIK Máttyás: A legújabb teológia történetéből. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 30 (1887). 233–234. (A továbbiakban: SZLÁVIK, 1887.)

⁸ KENESSEY Béla: A régi Isten él még! *Protestáns Szemle*, 1 (1889). 140–141.

⁹ Konkrét, az 1844. évi III. tc. által gerjesztett példáira ld. KOVÁCS Kálmán Árpád: Az állam-egyház viszony és a református felekezeti öntudat problémái a 19. században. *VERITAS Évkönyv 2014*. Szerk. UJVÁRY Gábor. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2015. 32–38.

¹⁰ Ld. részletesebben KOVÁCS K, 2020a. 19–24.

lekezetesedését három eltérő, de egymással mégis szorosan összefüggő folyamatban szemlélhetjük: a *Heidelbergi katekizmus*sal, a *Bibliával*, illetve a modern evangélicizációval kapcsolatos hozzáállás kérdésében.

A cenzúrapolitika Mária Terézia uralkodásának utolsó szakaszában még úgy működött ellenreformációs (katolikus szempontú) reflexek szerint, hogy külsődleges érvelésében már a felvilágosodás bizonyos jegyeit is magára aggatta. Így kezdődött hajsza 1773-ban a *Káté* mint a vallásbékét megzavarni képes irat ellen. Az ezzel együtt járó időhúzó politikát megunva a magyarországi egyházkerületek 1787-re belenyugodtak egy átírt és csonkított kátészöveg kiadásába. Noha a francia forradalom általános vallásellenessége 1797-re – legalábbis elméletben – megteremtette volna az egy évtizeddel korábbi döntés revíziójának lehetőségét, a terjedő racionalizmus hatására a magyarországi reformátusság az 1791. évi XXVI. tc. által biztosított kedvezőbb közjogi helyzet birtokában is elszalasztotta a kedvező alkalmat. A társadalmi szekularizáció szellemi változásai belülről erodálták a *Káté* tekintélyét. Még abban az Erdélyben is, ahol pedig a nagyobb vallásszabadsági garanciák révén mindvégig szabadott az eredeti, csonkítatlan változatot használni. A sokáig utolsónak kiadott magyar nyelvű kátémagyarázat 1854-ben jelent meg,¹¹ hogy azután ez a szimbolikus irat az 1850-es évek végére teljesen kiszoruljon a református vallásoktatásból és a – kátémagyarázó istentiszteletek formájában végzett – gyülekezeti használatból.¹²

A Heidelbergi Káté jogait és tekintélyét a kiegyezés idején német–holland református pietista hatásra kezdte visszanyerni.¹³ Rácz Károly (1842–1925) 1867-ben

¹¹ VARJU István. *A helv. hitv. heidelbergi káté rendszerében foglalt keresztyén hitágazatokra kidolgozott 56 urnapi és ünnepélyiekké is fordítható elmélkedések*. Pest, Trattner – Károlyi, 1854.

¹² ANTAL Géza: Előszó. In: Van Oosterzee János Jakab: *A Heidelbergi Káté. Ötvenkét egyházi beszédben*. Ford. ANTAL Géza. Pápa, k. n. [Pápai Ev. Ref. Theológiai Akadémia], 1902. v. – *A magyar református egyház története*. Szerk. BÍRÓ Sándor – SZILÁGYI István. Budapest, Kossuth, 1949. 366–367. (A továbbiakban: BÍRÓ – SZILÁGYI, 1949.) – TÓTH Endre: *A Heidelbergi Káté története*. In: *A Magyarországi Református Egyház hitvallási iratai*. Budapest, A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992. 17–20.

¹³ Ld. részletesebben KÖRTNER, Ulrich J.: Calvinismus und Moderne. Der Neocalvinismus und seine Vertreter auf dem Lehrstuhl für Reformierte Theologie in Wien. In: *Zeitenwechsel und Beständigkei*t. Beiträge zur Geschichte der Evangelisch-Theologischen Fakultät in Wien 1821–1996. Hrsg. von SCHWARZ, Karl – WAGNER, Falk. Wien, Wiener Universitätsverlag, 1997. 429–431. – FORSTER, Thomas R. V.: *Eduard Böhl's (1836–1903) Concept for a Re-emergence of Reformation Thought*. New York, Peter Lang, 2009. 20–24. – JUHÁSZ Zoltán: Eduard Böhl (1836–1903) bécsi dogmatikus eszkatológiai gondolkodása. *Református Szemle*, 113 (2020), 242–265. – Uő: Eduard Böhl (1836–1903) Messiás-interpretációja. *Uo.* 452–481. – KOVÁCS, Teofil: Die Alliierten. Der österreichische reformierte Pietismus begegnet die ungarische Neuorthodoxie. In: *Reformation in Mitteleuropa. Beiträge zur Reformationsgeschichte in den Ländern der Donaumonarchie*. Hrsg. von LÁŠEK, Jan B. – KÓNYA, Peter. Prag–Prešov, 2017. 151–170.

kiadta Hermann Friedrich Kohlbrügge (1803–1875) kátémagyarázatát, amit 1891-ben át is dolgozott. Erdős József 1884-re készítette el saját kátéfordítását, amelyet saját költségén jelentetett meg. Erre figyelt fel a Tiszántúli Református Egyházkerület, amely az Erdős-féle – mindmáig legnépszerűbb – fordítás jogait megvásárolta, és 1891-ben azt saját hivatalos szövegvariánsaként ismerte el.¹⁴ A Tiszáninnen az 1882-es Nagy Gusztáv-ügy kapcsán mutatta meg, hogy él benne az igény az újrafelkezeztetésre. De ez az országos jellegűvé dagadó botrány azt is megmutatta, hogy a szélső vagy doktrinéer liberalizmus az általa elméletileg uralt Dunamelléken is hátrányba szorulhat az ortodoxiával szemben.¹⁵ Távlatilag, hosszabb időperspektívában és szélesebb összefüggérendszerben vizsgálva a neokonfesszionalizációt, a folyamathoz a református Dunántúl – Antal Géza révén – 1902-ben,¹⁶ Erdély viszont – Makkai Sándor és Tavaszy Sándor Géza révén – csak a Nagy Háború után, az 1920–30-as években csatlakozott.¹⁷

A „konfesszionizmus” vagy „felekezetiiség” fogalmát a minta- vagy doktrinéer liberálisok már a „liberalizmus contra ortodoxia” vita 1867 és 1871 közötti szakaszában előszeretettel kötötték össze, hogy minél érzékletesebben szemléltethessék a „modern versus kora újkori állam” közötti különbségeket. Ballagi Mór szerint: „A felekezetiiség[re] az iskolában [...] [a] mai időben [...] szükség nincs.” Nem a törvényhozás szabadelvű áramlata miatt, mely akár múltó is lehet, hanem azért, mert a társadalmi fejlődés a vallásszabadságot az egész világon oly erővel sorolta az egyértelműsített kérdések közé, hogy az nem képes többé tartós izgalmakat az európai emberekben előidézni. Az uralkodó, kiváltságos vallás eszméje, ha a középkor némely híveiben még tán él is, szegyenkedve kénytelen magát védni, nemhogy támadólag léphetne fel. Erre reagált Szeremlei Sámuel, aki szerint a konfesszionizmus a középkori vallási államot az azt követő századokban felváltó felekezeti állam megfelelője. Szerinte az állam konfesszionális formája továbbra is törekedett a társadalom vallási egységének megteremtésére, de alapként már nem volt meg a nyugati kereszténység középkori egysége, az istentisztelet kérdésében pedig a konfesszionális állam a kialakuló újkori hitvallások szellemében köteleződdé el. A szövegszintű elemzés előhossa a Ballagi Mór-féle „felekezetiiség”, illetve a Szeremlei Sámuel-féle

¹⁴ CSOHÁNY János: Rác Károly (1842–1925) lekipásztor élete és munkássága. In: *Vallási néprajz*. III. köt. Szerk. DANKÓ Imre – KÜLLÖS Imola. Budapest, Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1987. 156–177. – Uő: Simai Erdős József. *Egyháztörténeti Szemle*, 2011/3. 67–71.

¹⁵ Ld. alább.

¹⁶ Ld. időbeli sorrendben a 36., illetve 12. lábjegyzeteket.

¹⁷ KOVÁCS Kálmán Árpád: Külsőkapcsolati paradigmaváltás? Magyar református korkép Trianon árnyékában. In: *„Valami fáj, ami nincs”. A trianoni békekötés előzményei és következményei*. Szerk. ANKA László. Budapest, VERITAS – Magyar Napló, 2020. 39. (A továbbiakban: KOVÁCS K, 2020b.)

„konfesszionizmus” kifejezések használatának árnyalatnyi különbségeit és egybecsengéseit. A felekezeti Ballaginál a türelmi politikának azt a minimumát jelentette, miszerint a Magyarországon bevett felekezeteknek – a katolikus vallás gyalázása nélkül – joguk volt iskoláikban hitvallásaik tanításait védelmezni. Mindennek szerinte addig volt értelme és jelentősége, míg az iskola a mindenfelől fenyegetett vallásszabadságnak szolgált elővédül. Szeremlei azzal érvel az 1868-as Eötvös-féle népiskolai törvény szekularizációs elemei mellett,¹⁸ hogy a felekezetek dogmatikai tételei és ellentétei amúgy sem funkcionálhatnak a továbbiakban az állami lét tükréiként.¹⁹

Ballagi Mór 1864-ben tartott felolvasásán felvetette a *Károli-biblia* – egyébként régtől fogva aktuális – revíziójának kérdését. A pesti teológiai akadémiai tanár a munkálat mindenek előtti feltételeként nevezte a fordítási és revíziós elvek tudományos meghatározását. Ez az ügylet azután a hangzatos szólamok és a látványos semmittevés zűrzavarába sülyedt. Az 1871-ben német mintára, liberális dominanciával alapított Protestáns Egylet 1873-ban felkarolta ugyan a kérdést, de a *Károli-bibliát* 1832 óta gondozó és kiadó Brit és Nemzetközi Bibliatársulattal, illetve annak utazó-ügynökeivel (kolpoltőreivel) egyáltalán nem egyeztetett. Ennek kapcsán Révész Imre annak a félelmének adott hangot, hogy a – megkérdőjelezhető hithűségű – liberális teológusok szűk, kirekesztő grémiumot alkotva netalán nemcsak szövegében, hanem tartalmában is modernizálni kívánják a Bibliát.²⁰ Szembe kell szegülni azon katolikus jellegű törekvésekkel is, amelyek szerkeszteniének valami néhány lapnyi rövid *Bibliát*, amelyet majd „értsen” és „szeressen” a nép. Szerintük ráadásul ez lenne a fő alapja az egyházi reformnak! Ehelyett inkább a Brit és Nemzetközi Bibliatársulat, valamint a Tract-Society pozitív példáit kellene követni. Előbbi az egész *Bibliát* a nép kezébe akarja adni. Azoknak, akik az utóbbi minta követésével kapcsolatban szkeptikusan nyilatkoznak, figyelmükbe ajánlják, hogy a tiszántúli egyházkerület aktuális konzisztórium 1794/66. számú (augusztus 12-i) határozata már rendelkezett az igaz hit védelméről olyan értelemben, hogy „[...] amikor a vallást ostromló sok könyvek jönnek ki, és az azokból beszívott vélekedések hazánkban is

¹⁸ A legfőbb szervezeti, működési és tananyag-szabályozó entitás az állam, mely ezen jogát saját ellenőrző közegein keresztül érvényesíti is. A vallásoktatás már nem az oktatás szíve és centruma, hanem elkülönített tananyagblokk az államilag szabályozott közismereti tárgyak után. Lehetséges a felekezetszemleges községi közoktatás, ahol zsidó és ateista elemek is alkalmazást nyerhetnek tanítóként.

¹⁹ BALLAGI Mór: Révész Imre úr harca a népiskolai törvény ellen. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 13 (1870). 490. – SZEREMLEI Samu: A népiskolai kérdéstről. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 13 (1870). 1598.

²⁰ RÉVÉSZ Imre: Néhány szó a bibliafordítás kijavításáról. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 6 (1875). 165, 172–176.

terjednek; azonban olyan könyv nincs az emberek kezében, mely a keresztyén vallást védelmezné és az annak igazságának hívében erősítené inkább.” Ez a határozat mindeztől lényegében végrehajthatlan maradt, noha ennek nyomán keletkezett két mű. A kinevezett bizottság egyik tagja, Szikszai György (1738–1803) elkészítette ugyanis *A természeti és keresztyén vallás* című munkáját, mely határozottan apologetikai, illetőleg polemikai irányzatúra sikeredett. Az 1799-es előszóban egyébként a szerző maga szép példáját adja a keresztyén egyetértésnek: „Ideje is volna már, hogy a három keresztyén felekezetek (róm. kath., evang., reformátusok) felébredjenek és az egymás bántása helyett a naturalismusnak, socinianismusnak, indifferentizmusnak, moralismusnak, rationallymusnak sat., a melyek a tiszta keresztyén tudomány ellen törekednek, [...] megvetésében s a keresztyén tudománynak oltalmazásában egygyé legyenek.” Ez a mű a magyar keresztyén hitépítő irodalom ínséges mezején mindmáig használható. Mellette Szentpéteri Hodor Pál (?–1842) akkori vattai (Borsod vm.) református lelkipásztor fordította magyarra Georg Seiler (1733–1807) erlangeni professzortól *A keresztyén vallásnak rövid védelmezését*. Ez könyvformában 1799-ben Debrecenben jelent meg, 8 számozatlan és 398 lapon, Vay József tiszán-inneni főkurátornak és Szőke Ferenc borsodi esperesnek ajánlva.²¹

A szűk(keblű) felekezeti(eskedő) karaktert kárhoztató liberálisok és a sajátlagos jellegzetességet megerősíteni kívánó konfesszionalisták ellentéte szűk egy évtized múlva ismét a felszínre tört. Tisza István (1861–1918) nevelőjének, Géresi Kálmán-nak (1851–1921) 1880. január 8-án Heidelbergből címzett levelében már a szenteskedő, hipokrita kálomista jezsuitáknak Magyarországon is szépen virulásnak indult irányzatára panaszkodott. A 19. században éppen ők a vallás igazi ellenségei, mivel elidegenítik attól a művelt elemet. Tiszát a kálvinizmus, és főleg a magyar kálvinizmus helyzete, sorsa azonban túlon túl érdeklik ahhoz, hogy ne látna rajtuk túl. Őt a magyar kálvinizmushoz – ha nem is a *Helvetica Confessio* minden dogmájához – kételyek után szerzett ragaszkodás fűzi, mivel meggyőződött missziójáról, és hisz jövőjében is.²²

Tisza István – a nemzeti szabadelvűség determinizmusa alapján álló – hite szilárd maradt, de a liberális optimizmus nemsokára újabb valós megrendülésen ment át. 1882-ben peremartoni Nagy Gusztáv *A húsvéti igazság* című cikke²³ támasztott nagy

²¹ Sz. n. [RÉVÉSZ Imre?]: Három nyilatkozat a bibliáról jelen korunkban. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 6 (1875). 205–206. – Sz. n. [RÉVÉSZ Imre?]: A tiszántúli ref. egyházkerület egy szép határozata a keresztyén hit védelme ügyében 1794-ből. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 6 (1875). 335.

²² Idézi SZENTPÉTERI KUN Béla: Tisza István ifjúkori levelei. In: *Tisza-émlékkönyv. Gróf Tisza István halálának tizedik évfordulójára*. Debrecen, k. n. [Tisza István Tudományegyetem], 1926. 62.

²³ NAGY Gusztáv: A húsvéti igazság. *Sárospataki Lapok*, 1 (1882). 265–269, 289–294, 305–310.

vihart. A teológiai ortodoxia a tanárnak a sárospataki tanszékéről való eltávolítását követelte, sőt közgyűlési tárggyá is tették az ügyet. Ballagi Mór Nagy Gusztáv védelmére kelt. Szerinte a reformációnak az volt a kiindulópontja, hogy a gondolat- és lelkiismereti szabadságot az egyén felségjogaiként (sic!) proklamálta, és így a tudományt és különösen a teológiai tudományt minden tételes törvény alól emancipálta. Konfesszióját is a vitakérdésekben a *Szentírás* alapján való bővebb kifejtés elve mellett szerezte.²⁴ Ha valakinek tehát kérdése van a sárospataki teológiai tanárhoz, azt az időszaki sajtóban (sic!) vesse fel neki, és vitassa meg vele. Olyan protestáns gyűlés, mely tantételek felett kívánna többségileg bíraskodni, a „Roma locuta est” elvét tenné magáévá, melynek szükségszerű következménye egy infallibilitás-dogma kimondása, az egyház iránti vak engedelmesség elvárása, illetve az egyéni lelkiismeretet követők exkommunikációja.²⁵

A kritika ezúttal egyházkerületen belülről jött, de a Tiszántúl adott neki felületet. Nagy Ignác Ballagi Mór politikai érvelését visszajára fordította. A kölkedi (Baranya vm.) lelkész szerint a pesti teológiai akadémiai tanár eleve felháborító és hibás alapozó-foglalásával korlátozás nélkül mond igent a kormányzat által újonnan beterveztett vallásszabadsági és polgári házassági törvényjavaslatokra. Ez azt jelenti, hogy igent mond a válasra mint „egyéni felségjog”-ra, illetve a nazarénusok szabad vizeknél végzett tömeges, fehér inges bemeztési szertartásaira. Felháborító, hogy Ballagi ilyeneket támogat ahelyett, hogy a református egyház békítéssel egybekötött házassági bíraskodásainak visszaszerzésén, illetve gyülekezeteinek épségén és békességén munkálkodna! Ha Nagy Géza tényleg szociniánus, zsidós vagy mohamedán tanokat kívánna hirdetni, akkor örüljön, hogy jelen világban már nem végzi bitón, mint ahogy az a reformáció idején történt Nagyharsányban az unitáriusok misszionáriusával. Ha viszont így van, hirdesse egyéni nézeteit saját erőből, „názaréti mester”-e példáját követve, tanítványokat gyűjtve maga mellé, ne pedig a tisztán belüli reformátusok által nagy anyagi áldozatok által fenntartott sárospataki főiskola költségén.²⁶ Ha a református egyház tagja akar maradni, munkálkodjon annak építésén. Ha ezt nem akarná, nyugodjon meg ama gazdasági cseléd sorsában, aki tönkretette gazdája munkaeszközeit. A reformátorok lelkiismereti szabadság alatt soha mást nem értettek, mint hogy szabad legyen minden embernek a *Szentírást* vizsgálni, a katolikus egyházat pedig büntetlenül elhagyni és áttérni a protestáns egyház keblére. De magukat és lelkiismeretüket hozzákötötték a keresztyénség ősi okmá-

²⁴ Utalás az 1530-as *Ágostai hitvallás* befejező passzusára.

²⁵ BALLAGI MÓR: A tanszabadság védelmében. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 25 (1882). 1021–1024.

²⁶ Utalás Orbán József (1818–1896) jeles tanárnak 1880-tól kezdve datálható tevékenységére és a sárospataki iskola autonómiaügyére.

nyaihoz, azt maguk számára kötelező zsinórmértékül ismerték el. Ha ezt nem tették volna, már a korabeli világ is joggal kárhoztatta volna őket, hogy az ateizmus ösvényeit kövezik ki. De ők az őskeresztyénség alapjára állottak, és ehhez képest akarták az idők során – akár katolikus néven – hozzájuk ragasztott emberi találmányoktól megtisztítani a hitet és egyházat. A Ballagi által javasolt hírlapi polémiák valójában a „szabadelvűség” zászlaja alatt a „megölő betűk” forgatását jelenti, ahol „demokrácia”, „népfelség”, „közös (valójában pápista) iskola”, „vallási türelem” jelszavai alatt az egyházat az örvény szélére viszik, a családi életet megrontják, eltűrik a reformátusok katolikus célú megadóztatását,²⁷ gyermekeinek elkeresztelését.²⁸

Nem véletlenül foszlott a századvég idejére a liberális optimizmus végleg köddé. „A század vége reactionárius eszméktől, törekvésektől kezd terhes lenni. A hosszú fegyveres béke a katonát, a conservatív törekvések a papot és a rendőrt, ezt a hármas szövetséget kezdik a társadalom oszlopai gyanánt oda állítani. Hogy ez a hármas szövetség aztán mit tud csinálni: arról eleget beszél a történelem” – szemléli a hazai egyházi közélet nemzetközi hatalmi-politikai beágyazottságát Szóts Farkas.²⁹

NEMZETKÖZI ÉS MAGYAR SZELLEMI-POLITIKAI HÁTTÉR

Az Alliance mozgalmat 1846-ban indították útjára Nagy-Britanniában a vallás- és lelkiismereti szabadság, valamint a felekezeti határokon túlnyúló protestáns ökumenizmus propagálására. Apologetikus programjához idősebb Révész Imre (1826–1881) 1871-ben csatlakozott. Az Evangelical Alliance (EA) elnöke, a genfi Theodor Necker (1830–1881) 1873-ban tanácskozás céljából fel is kereste Révészt Debrecenben.³⁰ 1884-ben tartották meg az első Alliance imahetet, Budapesten. 1887-ben formálisan is megalakult Magyarországon az EA magyarországi fiókszervezete Evangéliumi Szövetség néven, szintén a fővárosban. A századvég idején bizonyos magyar ébredési körök a keresztyén Alliance-ot szánták a valódi protestáns szellem összefogójának, amellyel az ismét diadalmas világnézet-formáló erővé léphet elő, és egyszerre ellensúlyozhatja a kizárólagos tudományosság nevével kérkedő irányzatokat (főleg a német idealizmuson alapuló teológiai liberalizmust, a darwini elméletet továbbfej-

²⁷ A kérdésre ld. KOVÁCS Kálmán Árpád: Adalékok a protestáns patronátus dualizmus kori kérdésköréhez. *Sárospataki Füzetek*, 2017/4. 23–45.

²⁸ NAGY Ignác: Tanszabadság-e vagy Confessió? Krisztus-e vagy Barnabás [sic!]? *Debreczeni Protestáns Lap*, 1 (1882). 258–259.

²⁹ Sz. n. [Szóts Farkas:] Hazai egyházi szemle. *Protestáns Szemle*, 9 (1897). 41.

³⁰ BALOGH Ferenc: Révész Imre (szócikk). *Pallas Nagy Lexikona*, XIV. köt. Budapest, Pallas, 1897. 522. (A továbbiakban: BALOGH, 1897.)

lesztő haeckeli monizmust és a szocialista materializmust), valamint a pápaságnak a keresztényszocialista törekvések mögé rejtett, megújult világhatalmi törekvéseit.³¹ Bár Alliance-imaheteket ettől kezdve itt-ott tartottak az országban, ezek korántsem tudtak a Fekete Gyula (1857–1941) által várt minőségre emelkedni. Ennek egyik oka volt, hogy – az angolszász modellel ellentétben – a neoprotestáns szabadegyházi közösségek társadalmi szempontból rendkívül gyengék maradtak. Ráadásul ellenében hatott az alább tárgyalandó, az 1800-as évek végétől kibontakozó kettős folyamat, melynek részeként a magyar protestáns egyházközélet erőteljes visszafelekezetedése is bekövetkezett.³²

Az Evangéliumi Szövetség lényegi kudarca következtében a magyar református közélet visszafelekezetedesési folyamatának legerősebb külső támogatójává – a Skót Misszió mellett – a Presbiteri Világszövetség (PVSZ) vált. A PVSZ-t 1877-ben az infallibilitás-dogma kimondása utáni pápai véleményterror elleni tiltakozásul, a katolikus előretörés megakadályozása érdekében hozták létre. Az alakuló presbiteri Alliance-ra Édouard Sayous (1842–1898) genfi születésű párizsi tanár és történétíró hívta fel Révész Imre figyelmét, aki 1875-ben látogatta meg, és szólította fel a csatlakozásra.³³ Révész megható üdvözlő szövegében az országos egyházszervezés gondjaival, zsinat-presbiteri alkotmánya fenntartása érdekében folytatott küzdelmével, illetve az egyház sok tekintetben szomorú állapotával hárította el a meghívást. A debreceni egyházközség és kollégium mértékadó férfiai azonban aláírták az 1875. július 8-i nyilatkozatot, melyet a londoni nagygyűlés lelkesen fogadott. Révész volt tehát a református egyházak presbiterelvű szövetségéhez való csatlakozásnak első magyarországi kapcsolatteremtője.³⁴

A szervezet világgyűléseire nemcsak tagegyházait, hanem a világ összes református egyházát hívta, és hasonlóképpen magát azok nagy eseményein is képviseltetni igyekezett. A PVSZ I. konzíliumán a közgazdász György Endre (1848–1927) és Balogh Ferenc (1836–1914) képviselték a magyar reformátusokat. Viszonzásképpen a PVSZ már a debreceni alkotmányozó zsinat (1881–1884) eseményeit is élénk érdeklődéssel követte, George David Matthews (1827–1913) titkár pedig az 1891-ben megnyílt

³¹ FEKETE Gyula: Az evangéliumi hit világmeggyőző erejéről. Sch.[leiermacher] után. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 39 (1896). 804–806, 820–822. – Elemzését ld. KOVÁCS Kálmán Árpád: Igazság, történelem, hatalom és a protestáns teológiai irányzatok a századfordulón. In: *História est lux veritatis. Szakály Sándor köszöntése 60. születésnapján*. Szerk. ANKA László et al. Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet – Magyar Napló, 2016. 319–330.

³² Vö. KOOL, Anne-Marie: *Az Úr csodásan működik. A magyar protestáns külmissziói mozgalom (1756–1951)*. 1. köt. Budapest, Harmat – Protestáns Missziói Tanulmányi Intézet, 1995. 144, 156.

³³ BALOGH, 1897. 522.

³⁴ Sz. n. [Révész Imre]: Üdvözlő szózat Magyarországból. *Evangéliumi Protestáns Lap*, 1 (1875). 261. – BALOGH, 1897. 522.

I. budapesti zsinaton a Világszövetség reprezentánsaként járt el. A Magyarországi Evangélium Szerint Reformált (1904-től Református) Egyház számára azonban nem véletlenül maradtak a PVSZ törekvései sokáig idegenek. Mereven ragaszkodott püspöki egyházszervezetéhez, „politikai község”-ekhez (alapvetően közigazgatási egységekhez) kötődő hagyományos beosztásához és választójogához, „magyar vallás” jellegéhez, illetve kontinentális [értsd: németes] szemléletmódjához. Nem segítette a közéleti folyamaton az sem, hogy már a Révész-korszak idején állandóvá váltak azon, nemzetközi kapcsolatokat is felhasználó panaszkodások, melyeknek nem leplezett célja és igénye volt demonstratív nyilatkozatok kicsikarása. Ezeket azután a magyar református közvélemény elé az aggódó külföldi testvéreknek a magyar viszonyokról alkotott elítélő véleményeként lehetett odatárni. Ennek az eszköztárnak a politikai háttere akkor bukott ki először, amikor a Révész–Balogh-féle református körök csatlódtak a Deák-párt és a Balközép fúziójában, valamint Tisza Kálmán miniszterelnöki kinevezésében. Az a Trefort Ágoston (1817–1888) maradt ugyanis hosszú miniszteriális válság után is a kultuszminiszter, akiben ők addigra már egyházpolitikai várakozásaikat tekintve mélységesen csalódtak. A fennálló kapcsolatok révén viszont a *Neue Evangelische Kirchenzeitung* 1875. május 22-i véleményeként lehetett idézni, hogy Trefort már megkezdett, alapvetően a szabadelvűek és a jezsuiták igényeit szolgáló, „népszerű” [értsd: nem elvszerű, populista] úton fog továbbhaladni. „Vajjon az evangéliumi egyház szemei felnyílnak-e már? [...] A magyar egyházban jelenleg uralkodó irányzat [értsd: a Ballagi-párt] bizonyonnyal nagyon kevésbé alkalmas arra, hogy a romlást feltartóztassa [...] Ha az evangéliumi nyáj ily pásztoroknak [értsd: a protestáns egyuletéseknek] van martalékul dobva, akkor a leselkedő jezsuitáknak nagyon könnyű a játék.” Hasonlóképpen az *Evangelische Kirchenchronik* év eleji összevont száma hozta le, hogy „A [Trefort-féle] szabadelvű kultuszminisztérium egészen a klérus vezérlete alatt áll.” Az ezután következő rész a protestáns iskolák pusztulását és a felsőbb iskoláikat fenyegető veszélyt vázolja, majd felháborodásának ad hangot: „És a szabadelvű protestánsok az országgyűlésben a miniszter mellett állanak.”³⁵

AZ ÚJRAFELEKEZETESÉDÉS FOGALMÁNAK 1887-ES MAGYARORSZÁGI MEGJELENÉSE

A Presbiteri Világszövetség lapja, a *Quarterly Register* 1887 elején James Isaac Good (1850–1924) tollából terjedelmes beszámolót jelentetett meg a kontinentális protes-

³⁵ Sz. n. [Révész Imre?]: Tekintélyes külföldi közlemények a magyarországi egyházügyi politikáról. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 6 (1875). 335–336.

tantizmus helyzetéről a brit, de még inkább az észak-amerikai protestáns közösség számára. A tanulmány Magyarországra vonatkozó részét kritika alá vonó Antal Géza feltételezése szerint a honi fejleményekre vonatkozó adatokat Erdős József (1857–1947) szolgáltatta, sőt valószínűleg a teljes fejezet tényleges szerzőjének ő tekinthető, aki szerint „[...] a rationalismus bemocskolta ugyan a magyar ref. egyházat is, de az evangéliomi igazság ismét kezd hódítani s zászlóvivője Debrecen”. A pápai főgimnáziumi vallástanárság (és távlatilag a teológia) felé törekvő Antal utal arra, hogy ez a nyilatkozat az újsóvéi (Bács vm.) lelkeséséből a debreceni teológiai tanárság felé kacsintgató Erdős gesztusa a Balogh-tanítvány Csiky Lajos (1852–1925) felé. Sértődötten csatolja hozzá Csiky programjának azt a pontját, miszerint a [II.] *Helvét hitvallás és Heidelbergi káté* alapján álló egyházra van szükség.³⁶

A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1887. évi hasábjain Szlávik Mátyás alapvetően német szakirodalom alapján már az új konfesszionális fogalmáról értekezett. Az eperjesi evangélikus teológiai akadémia tanára szerint a modern konfesszionális a keresztyén tan ortodox restaurációja. Eredete azon vallásos újjáébredésben keresendő, mely kezdetben a személyes vallásosságot hangsúlyozta, azonban valláserkölcsei megismerés tekintetében – és itt vált el végleg a szintén hasonló célkitűzésekkel induló teológiai liberalizmustól³⁷ – mindinkább az óprotestáns hittan álláspontjára helyezkedett. A magában álló [értsd: dogmamentes] személyes vallásosság nem keresztyénség. A valódi keresztyénységhez ugyanis szükséges az a rendszeres dogmatikai ismeret is, ami a személyes vallásosság tartalmát evangéliumszerűen képes megfogalmazni. Szlávik – a mérsékelt teológiai liberalizmus híveként – a modern konfesszionális komoly kárhóztatással is illeti azért, hogy a protestáns egyház középkorának álláspontjára regretálódott,³⁸ és – különösen német területeken – teljesen föl is olvadt az óprotestáns dogmatizmusban.³⁹

³⁶ ANTAL Géza: A magyar protestáns egyház története a XIX-ik században (könyvismertetés). *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 30 (1887). 236–238. – Matthewsra, Goodra és magyarországi hatásukra ld. részletesebben KOVÁCS K., 2020b. 47–50, 72–74. – A Balogh Ferenc körüli történésekbe külkapcsolati szálon bele kell kapcsolnunk a bécsi református teológiai fakultásig elható németalföldi (holland) református pietizmus szálát is. Ld. részletesebben Uo. 38–39.

³⁷ Ld. részletesebben KOVÁCS K., 2020a. 19–21.

³⁸ Az óprotestáns dogmatizmus vagy „halott ortodoxia” Szlávik által kárhóztatott felfogására ld. KOVÁCS Kálmán Árpád: A filozófia nyelve a magyar református ébredésben az előző századfordulón. Vita az erdélyi racionalizmusról. In: *A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben. Egyháztörténeti tanulmányok* (EREF 25.). Szerk. KOLUMBÁN Viktor József. Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2019. 250–251, 253–255, 267–268.

³⁹ SZLÁVIK, 1887. 233.

BEFEJEZÉS, TOVÁBBVEZETÉS

A skót szabadegyházi teológiai főiskolába az 1860-as évek közepén meginduló magyar református peregrináció tudatos alapkonceptióra épült. A magyar ösztöndíjak odaítélésére működtetett bizottság fő szempontjai az alábbiak voltak. 1.) Az ösztöndíjakat a magyar református teológiák hallgatói között arányosan kellett megosztani. 2.) Az ösztöndíjasokat a gyakorlati lelkipásztorkodásban hasznos ismeretekre kellett oktatni, tanítási időhatékonyságra törekedve. 3.) A származási és a működési hely, illetve a valamikori skót ösztöndíjasok együttműködésre bátorítása segítségével országos lefedettségű hálózat kialakítására kellett törekedni. 4.) A valamikori ösztöndíjasoknak irodalmi működés által is terjeszteniük kellett a Skóciában tanult és magyar viszonyok között is hasznosnak bizonyult gyakorlatokat.⁴⁰

Az 1880-as években a Skót Misszió vasárnapi iskolája, a vasárnapi egylete (nőszövetsége), illetve evangelizáló munkája is német volt. Szabó Aladár egyik legnagyobb érdeme volt, hogy a főváros, illetve zsidó lakosságának magyarosodásával az evangelizációs istentiszteleteken megjelentek az – először csak rövid – magyar nyelvű szónoklatok is. Szabó megjegyzi, mennyire egyedülállónak és – saját hitsorsosai részéről is – törődés nélkülinek élte meg Budapestre kerülését, amely helyzetben egy idegen, Andrew Moody skót missziós lelkész és missziói iskolaigazgató törődése jelentett számára vigaszt. Ehhez képest – szerencsétlenül rövidre sikerült – edinburgh-i félévének tanulmányai mintegy „betegség”-ként törlődnek emlékei közül.⁴¹ 1886-ban a Budapesti Református Egyházközség tanácsstermében megindult az első nyilvános általános imahét, amely nagyban segített leküzdeni a „pietizmussal” szemben addig táplált ellenérzéseket. 1887-től fogva a Lónyay utcai gimnázium nagytermében az októbertől húsvétig tartó időszakban heti rendszerességűvé váltak az evangelizációs vallásos estélyek. A résztvevők száma olyan dinamikusan növekedett, hogy 1892-től ezeket a Kálvin téri templomban kellett megtartani. Az 1890. szeptember 5-én megnyitott Erzsébet körúti teremben a magyar nyelvű beszédeket már a teológia buzgó tanárai (Szabó mellett főleg Kenessey Béla), vallástanárok és teológusok (közülük Kecskeméthy [Csapó] István emelkedett ki) tartották. A Hold utcai nagyteremben 1892 és 1910 (a skót komplexum eladása) között, vasárnap esténként a skót misszió engedélyével folytak az immár teljesen magyar nyelvű összejövetelek.⁴²

⁴⁰ WEBSTER Jakab: Nyílt levél. *Debreczeni Protestáns Lap*, 17 (1906). 379. – *Dunántúli Protestáns Lap*, 17 (1906). 417.

⁴¹ Szabóra élete további részében is jellemzőek maradtak ezek a depressziós lelki mélypontok. A Nagy Háború történéseiből – hasonló módon – alig néhány emléke maradt. KOVÁCS K, 2020b. 62.

⁴² FORGÁCS Gyula: *A belmisszió és cura pastoralis kézikönyve* (Református Egyházi Könyvtár XIV.). Budapest, Magyar Református Egyház, 1925. 216–218. – BIRÓ – SZILÁGYI, 1949. 390–394.

Kovács Ábrahám szerint hosszú távon, mélységében a magyar református életet a skót kapcsolat alakította át az uralkodó liberális közszellem ellenében.⁴³ Amikor azonban az egyházi tradicionalisták az „albioni lelki köd” ellenében támadtak, azt gyakran egyáltalán nem oktalanul tették. 1893-ban rendkívül éles vita bontakozott ki a lelki újjászületés kérdésében, ahol az egyik oldalon Tóth József, a másikon Szalay József és Kecskeméti Ferenc álltak. A debatt hangvételét az adta meg, hogy a nagyváradi hitoktató lelkész azzal vádolta meg délvidéki társait, hogy számukra a „miszsió” azt jelenti, hogy a békési szektáskodást Nagyváradra is át kell telepíteni. Tóth igazi szándékát akkor árulta el, amikor – csak úgy mellesleg – megemlítette, hogy Szalay József és Kecskeméti Ferenc által a „kiképzett” prédikátorok „farkas munkájá”-nak⁴⁴ legfőbb vadászterülete a város környéki hegyek. Az itteni valamikori tehetős vincellér réteg ugyanis a filoxéra miatt elszegényedett, beköltöző békési szegényekkel egészült ki, és jelenleg földhözragadt napszámosokként tengődik. A baptizmus ebből a szempontból nem más, mint egyfajta farizeizmo-szocializmus, és Szalay „újonnan születtség”-e sem különbözik egy hamis és baptista jellegű önhittségtől. Szalay – Tóth szerint – annál inkább tévelyeg, mivel a református felfogás szerint a megszenteltetésben mutatkozó valódi megtérés a lelki születés biztos jele, ő pedig a Bibliában a szív szavát kívánja megtalálni.⁴⁵

Utóbbi gondolat nagyon szerencsétlen megfogalmazású, bár a szöveggörnyezetből nyilván kiderül, hogy Tóth József azt értette alatta, hogy olyan módon kívánja értelmezni a Bibliát, amely nem vezet szeretetlen, ítélkező lenézéshez. Szalay József mindezt mégis feladott magas labdaként fogta. A nagybecskereki lelkész a szerinte legjobb angol teológiai szakirodalom alapján kioktatta Tóthot, hogy az újonnan születés az az előzetes lelki regeneráció, amely a megtérést lehetővé teszi, és az eligazítást Kecskeméti Ferenc is folytatta. A nagyváradi katekéta – jobb híján – régi magyar és német szakirodalommal válaszolgatott, a kantianus filozófiát is képbe hozva. A felek egyházközéleti lapnál szokatlan bibliai ige- és teológiai szaktekintély-arsenált vonul-

⁴³ Kovács Ábrahám: *History of the Free Church of Scotland's Mission to the Jews in Hungary and its impact on the Reformed Church of Hungary 1841–1914*. Oxford–Vienna–Frankfurt, Peter Lang, 2006. 317–340. – Uő: Két kálvinista centrum egymásra találása. A skóciai ösztöndíj létrehozása. In: *En Christo. Tanulmányok a 85 éves Dr. Bütösi János tiszteletére*. Szerk. GAÁL Sándor. Debrecen, DRHE, 2004. 177–186. – Kovács, Ábrahám – HÖRCSIK, Richárd: A Transplanted Scottish Presbyterian Culture: the Peregrination to New College, Edinburgh and the Impact of Free Kirk Evangelicalism on Debrecen Reformed College in Hungary. *Records of the Scottish Church History Society*, XLIV. (2015), 103–132.

⁴⁴ Utalás *Máté evangéliuma* 7. rész 15. versére, illetve az *Apostolok cselekedetei* 20. rész 29. versére.

⁴⁵ Tóth József: Nagyváradi levél. Vallás-oktatás. – Áldozatkészség. – Baptizmus. A „Keresztyén”. *Debreczeni Protestáns Lap*, 13 (1893). 386–388.

tattak fel,⁴⁶ de nem sikerült megegyezniük abban, hogy mit is jelent valójában a mindenki által oly igen vágyott élő hit helyes prédikálása és terjesztése.⁴⁷

1893 szeptemberében azonban Nagy Sándor (1835–1897) a „szív szava” kitételt helyesen értelmezve támadt Szabó Aladár ellen. Az ágyai (Arad vm.) lelkész ciceroi Catilina-beszéd kemény felütésével lényegében összeesküvőnek és felforgatónak nevezte a pesti teológiai akadémiai tanárt. De Nagy érveit miért éppen Szabónak – és nem Szalaynak vagy Kecskemétinek – szegezte? Az ok az volt, hogy benne látta azt a bujtogatót, aki a többieket is rosszra csábítja. Szabó nem sokkal korábban vette pártfogásába Lukács Ödön (1843–1896) felső-szabolcsi esperesnek a *Sárospataki Lapok*ban közölt előadása azon gondolatát, miszerint a népesebb (mezővárosi jellegű) gyülekezetekben egy fődiakónusi poszt alá rendelt világi aldiakónusokkal kellene megoldani az intenzívebb lelkigondozás kérdését.⁴⁸ Nagy Sándor számára e törekvést fenyegetően keretezték a csökmői (Bihar vm.) és csengeri (Szatmár vm.), tanítóssággal egybekapcsolt segédlelkészi pályázatok. Nagy Sándor szerint már így is meggyökeresedett a vád a református gyülekezetekben, hogy lelkészeik túl keveset dolgoznak. A lelkészek amúgy is szeretnek a segédlelkészeikkel prédikáltatni, hát még ha okleveles tanítóként káplánjukkal műveltethetik ezt. Ő már 1882-ben írt a tanítók papoltatásának visszaélése ellen *Hora canonica* című cikkében.⁴⁹

A diakónusságot valóban életbe kellene léptetni, de nem azért, hogy az egyetemes papság eszméjéből a jelenleginél valami nagyobb rész öltön testet, tehát hogy szaporodjék az egyházi ügyeket intéző világiak száma, hanem hogy legyenek az egyházban világiak, akik a valláserkölcsei élet virágoztatásának nagy és nehéz munkájában a lelkipásztoroknak segédkezet nyújtsanak. Ehhez pedig értelmes, okos és mindenek felett bibliás emberekre van szükség, akiknek segítségével a – lelkipásztori tudomány tekintélyének megőrzésével – a lelkész legyőzheti a pásztori gondozás elé gördülő akadályokat. Ilyen egyháztagok ma még sehol nincsenek, és nem is lesznek addig, míg maguk a lelkipásztorok nem képeznek ilyeneket. A tanítók képezhetnek (és képeznek is) értelmes, okos embereket. Megtanítják a vallást s annak igazságait mint tudományt, mint kiszabott tantárgyat, amelynek anyagát a gyermekek tudnia kell. De a lelkész vegye át azokat a gyermekeket, akik már tudnak, és cselekedje, hogy amit tudnak, azt érezzék is. Lám, az ács is – aki nem akarja a tetőt egy-

⁴⁶ Ld. részletesen KOVÁCS K., 2021. 17, 31.

⁴⁷ SZALAY József: Válasz Tóth József vádjaira. *Debreczeni Protestáns Lap*, 13 (1893). 433–434. – KECSKEMÉTI Ferenc: Válasz T.[óth] J.[ózsef] vádjaira *Uo.* 446–448. – TÓTH József: Baptisták-e hát? *Uo.* 496–497, 512–513, 529–530.

⁴⁸ LUKÁCS Ödön: Az egyházipolitikai helyzet és teendőink. *Sárospataki Lapok*, 12 (1893). 732. – SZABÓ Aladár: Egy életrevaló gondolat. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 36 (1893). 593–595.

⁴⁹ NAGY Sándor: *Hora canonica*. *Debreczeni Protestáns Lap*, 2 (1882). 21–22.

magában elkészíteni – maga képezi segédeit, és nem bízza azok tanítását a kömüvesre. A valláserkölcsei élet diplomának felépítésénél is minden egyházközségben a tanítók a falrakók, de a tetőt a lelkésznek kell elkészítenie. Ezt a nagy feladatot azonban a nagy egyházközségekben még az ott alkalmazott kettő-öt rendes lelkész sem végezheti el egyedül. Vegyék át tehát a népiskolai két felsőbb, illetve az ismétlődő osztályokat, hogy azok tanulóival külön legalább egy-egy órát vallással foglalkoztassanak. Az eklézsia számára nevelt bibliás, hitük igazságait átérző, diakónusnak is alkalmas hívek képzését kellene tehát zsinati törvényileg előírni, nem bibliás tudományokkal megtöltött fejű világi „okosok”-ét.⁵⁰

Nagy Sándor cikke – minden Szabó Aladár elleni kritikája mellett is – köztes álláspontot foglalt el. Ahogy Nagy Lajos sérelmezte is: ágyai lelkipásztortársa a „Péternek szólok, hogy Pál is értsen belőle” leckéztetési elv alapján szólt. Az akkori felsőbbányai (Szatmár vm.) lelkész a tanítókáplán intézményének védelme mellett becsmérőleg szólt Nagy Sándor „bibliás emberei”-ről is. „Hogy [...] valaki a bibliát jól értse, nagyon jól tudtuk, magasabb ismeret, nagyobb qualitikáció kívántatik; közönséges embereket ilyenekké képtelenség képezni, lehetetlenség. Ismerek én u. n. bibliai embereket. Czitálnak derüre-borúra a szentírásból; dicsekesznek vele, hány-szor elolvasták már a bibliát. Ahoz értő ember azonban ismerni fogja e tudás, e jártasság értékét.”⁵¹

Szabó ezt a felvetést akkor látszólag szó nélkül hagyta. Valójában nagyon is komolyan készült vitázó ellenfelei gondolkodásmódjából. Amikor tehát Csiky Lajos a tiszántúli egyházkerületi értekezlet 1895. június 12-i nagyválasztmányi gyűlésén előterjesztette, hogy a református lelkészek fogadják be és támogassák a *Biblia* és a vallásos iratok terjesztésének ügyét, a pesti teológiai akadémiai tanár föllevenítette a Révész-kör húsz évvel azelőtti hasonló kezdeményezéseit. Szabó szerint, ha az evangéliumi egyházak akkor valóban kezükbe vették volna ezt az ügyet, és a Krisztust szerető, az egyházat pedig nem megosztani, hanem erősíteni akaró embereket állítottak, őket képzéssel, egyháztörténelmi ismeretekkel is ellátták volna, akik lelkészi felügyelet mellett munkálkodhattak és egyházhatósági számadás alá tartoztak volna, akkor 1895-re alig lenne baptizmus, és a református és az evangélikus egyház virágoznának.⁵²

Válaszul Csiky Lajosnak be kellett ismernie, hogy a belmisszió nem annyira külföldi, sokkal inkább még nem honosodott intézmény, és hogy a külföldi példák tanulmányozására nagyon is szükség van. A debreceni teológiai tanár a külföld bel-

⁵⁰ NAGY Sándor: Quousque tandem...? *Debreczeni Protestáns Lap*, 13 (1893). 565–568.

⁵¹ NAGY Lajos: Rövid észrevétel a Quousque tandem...? cz. cikkre. *Debreczeni Protestáns Lap*, 13 (1893). 606–607.

⁵² SZABÓ Aladár: Nyilatkozatok a belmisszió vitás ügyében. *Debreczeni Protestáns Lap*, 15 (1895). 318.

missziói mintáit pozitív (Norvégia, Hamburg, Bazel) és negatív (Svédország, Skócia) jellegűekre osztotta. Véggövetkeztetése az volt, hogy a gyülekezeti lelkészeknek tudniuk kell maguk mellé állítaniuk saját híveik köréből egyes, inkább belmissziói teendők végzésére alkalmas embereket, ezeket képezni kell, sőt nem kell félni az ilyen, jól megválogatott egyéneket a szórványokban lakó hívek összegyűjtésére s ideiglenes összetartására sem kiküldeni.⁵³

⁵³ CSIKY Lajos: Tisztázzuk a kérdéseket. *Debreczeni Protestáns Lap*, 15 (1895). 362–363, 373–374.